

СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Важливість публікації мемуарних джерел з історії українського руху другої половини ХІХ ст. усвідомлювалася вже його учасниками. Вони намагалися не тільки занотувати його образ, а й започаткувати систематичне дослідження. Із 80-х років ХІХ ст. з цієї метою використовувався журнал «Киевская старина» (1882–1906), пізніше – «Україна» (1907), «Украинская жизнь», «Былое», «Літературно-науковий вісник», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Записки наукового товариства у Києві», часопис «Україна» (1924–1930), збірники «За сто літ» та інші видання.

Насамперед, на їхніх сторінках уміщено чимало спогадів про окремих діячів національного руху. Значну увагу приділено, зокрема, постаті М. Костомарова [1]. Сучасники першими побачили його як громадського діяча, якому доводилося ховати «листок» свого українофільства «у лісі» своєї професійної діяльності» [2]. Спогади підтверджують інтерпретацію М. Костомарова як щирого українофіла, який мусив це приховувати, принаймні на публіці. За висновком сучасного дослідника Д. Сондерса, вчений-історик пройшов шлях від україноорієнтованого мрійника, який з плином часу вгамував свій юнацький запал, – до вдумливого науковця та глибоко переконаного українофіла, що вперше спробував відокремити долю українців від поляків та росіян [3].

Типовою формою споминів про видатних діячів національного руху ХІХ ст. були статті, присвячені їхній пам'яті, написані односторонніми соратниками. Через свою специфічність (наприклад, у «Киевской старине» – через її підцензурність) вони не завжди дають цілісне уявлення про національну діяльність постатей, але містять важливу конкретику до історії українофільства.

До таких матеріалів належать спогади О. Кістяківського про П. Чубинського [4], І. Лучицького про О. Кістяківського [5], В. Науменка про

В. Гнилосирова [6], В. Беренштама [7] та О. Кістяківського [8], Ф. Матушевського та С. Єфремова про О. Кониського [9], М. Грушевського про Я. Шульгіна [10], В. Беренштама та Є. Ківлицького про О. Лашкевича [11], М. Старицького про М. Лисенка [12], О. Пчілки про М. Старицького та М. Стороженка [13], І. Каманіна про І. Новицького [14], С. Єфремова про В. Лесевича [15], спогади про Т. Рильського [16] та ін.

Багато спогадів присвячено досить потужному вияву національних та соціальних змагань української інтелігенції у 1860-і роки, так званому «українському шістдесятництву» ХІХ ст. Це особливо помітно на тлі малочисельності документальних матеріалів про тогочасне свідоме українство. У спогадах сконцентровані фактичні відомості про ідеологічні засади, практичну роботу «хлопоманів», ранніх українських громад, полеміку з росіянами та поляками.

Ці спомини виразно поділяються на дві частини. Перші написані так званими «хлопоманами» і присвячені подіям українського руху на Правобережжі, другі походять з середовища українців – вихідців з Лівобережжя. Їхня переважна більшість змальовує картину національного руху в Києві, де головним осередком національного життя був місцевий університет.

Змістовні спогади про «українське народництво» 1860-х років залишив колишній «хлопоман», член Київської громади Б. Познанський. Виходець із спольщеної (але православної) родини, він вважався «своїм» як у таборі польського демократичного студентства, так і в середовищі київських українців, до яких зрештою приєднався внаслідок внутрішньої ідейної еволюції ще до антагоністичного розмежування серед польських демократів-хлопоманів, пов'язаним із підготовкою повстання 1863 р. за відродження Історичної Польщі.

У «Картинах мого прошлого» Б. Познанським з етнографічних нарисів створене цілісне полотно, яке з'ясовувало вплив українського селянського оточення на формування самосвідомості майбутніх хлопманів [17]. На

загальну думку «шістдесятників» безхитрісне і глибоко моральне народне оточення дозволило їм переступити через польсько-шляхетське виховання, усвідомити, що саме українці є «демосом» на Правобережжі і привело до ідеї свідомого служіння справі їх національного відродження.

«Воспоминания о польском возстании в Украине 1863 г.», задумані Познанським як широка панорама суспільно-політичного життя 1860-х років, з'явилися у скороченому авторському варіанті: на прохання однодумців В. Антоновича, Т. Рильського, Ф. Панченка автор вилучив зі споминів «дражливі та небезпечні» місця [18]. Вони ілюструють негативне ставлення українського селянства до польського повстання 1863 р. Інші – «Воспоминания из недалекого прошлого» конкретизують діяльність українофілів у київських недільних школах [19]. Відзначимо, що 1913 р. повні спогади Б. Познанського про 1860-і рр. були опубліковані в 1–5 книгах журналу «Украинская жизнь» і тоді ж видані окремою брошурою (до них увійшов матеріал, що не потрапив на сторінки «Киевской старины» [20].

Усі згадані мемуари Б. Познанського пояснюють причину негативного ставлення свідомих українців до польського повстання 1863 р. По-перше, українці принципово не поділяли ідеї відновлення історичної Польщі і щиро застерігали поляків від безперспективності їхнього руху через несприйняття його гасел українським селянством. По-друге, підготовка повстання завадила масовому переходу молоді з польського демократичного хлопоманства до українського табору. По-третє, польське повстання спровокувало урядову реакцію на український рух, який з того часу тлумачився як «польська інтрига». Цікаво, що незважаючи на це Б. Познанський у споминах співчував польським політичним змаганням і в трагічному фіналі повстання 1863 р. звинувачував російський уряд, який знав про підготовку виступу та не перешкоджав їй, щоб силою «розв'язати польську проблему» в імперії.

Автор детально зупинився на проблемі виокремлення власне національного гурту діячів, внаслідок розколу польського хлопоманства на українсько-народницький та польсько-патріотичний напрямки, навів історію

заснування хлопоманами школи для своїх хлопчиків-слуг, що була яскравим прикладом глибинного морального повороту частини хлопоманів на бік українства. «Справді великим було самовідречення і самозабуття студентів-поляків, коли вони для початкового читання хлопчикам давали «Граматику» Куліша, де з перших рядків заявлялася ненависть до всього лядського», – наголошував автор.

У спогадах описана спроба реалізувати життєве та громадське кредо народника-шістдесятника на прикладі власної діяльності Познанського на посаді мирового посередника в с. Дударі Канівського повіту Київської губернії. Глибоко розкрита урядова політика в «українському питанні». Самодержавство дійсно до часу намагалося використати українофільство як протизагуг «полонізму». Тому не дивно, що після придушення повстання 1863 р. українство також зазнало репресій: «Як тільки з'явилася потреба в «обрусительстві» врятованого від полонізації українця, «обрусите лі» не забарилися з'явитися», – відзначив автор. Російський уряд лише не спрогнозував, що потяг до національного відродження не підконтрольний державній політиці та інтересам пануючої нації і не розрахував, що національно-культурна діяльність 1860-х років розів'ється в українську самостійницьку ідеологію кінця XIX ст.

Сюжетно близькими до попередніх спогадів є мемуари лідера хлопоманів В. Антоновича [21], які привертають увагу ґрунтовним аналізом багатьох явищ і процесів суспільного життя другої половини XIX ст., що впливали на розгортання та спрямування національного руху: оцінкою стану польського суспільства та українсько-польських стосунків на Правобережжі, розповідями про подорожі «хлопоманів» кінця 50-х – початку 60-х років для ознайомлення з народним життям та світоглядом, дворянський суд над Антоновичем та хлопоманами, вирізнення з польських гмін українського гуртка тощо.

Початкам національного руху в Києві та на Правобережжі присвячені спомини колишнього «хлопомана» К. Михальчука [22]. На жаль, як і мемуари

В. Антоновича, вони уриваються подіями напередодні створення Київської громади 1861 р.

Спомини про активного хлопомана Т. Рильського є також прикладом реалізації правобережною молоддю передових демократичних ідей, які поєднавшись з інтересами і потребами українського оточення витворили з хлопоманів плеяду видатних українців [23]. Свій перехід на бік українського народу поляки-українці розглядали як повернення до нації, колись зрадженої їхніми предками, моральну компенсацію занедбаному правобережному народові. Тому звинувачення польсько-шляхетської суспільності в національній зраді тлумачили так, «якби помічені чеські аристократи почали дорікати чехам, що поверталися до рідної слов'янської національності». Саме спомини про українське народництво 1860-х років допомагають зрозуміти ідеї «Моєї сповіді» В. Антоновича, яка стала катехізисом гуртка хлопоманів, та належно оцінити значення їхнього вчинку для українського руху.

Спогади М. Старицького про М. Лисенка і для сучасного дослідника є одним з інформативно насичених джерел про конкретний перебіг подій в українському русі Києва початку 1860-х років [24]. Вони розкривають процес формування національних переконань студентської молоді з Лівобережжя, коли вона потрапляла в правобережні умови жорсткого українсько-польського протистояння. Надзвичайно цінні описи ідейних дискусій в університеті на студентських зібраннях початку 60-х років. За словами Старицького, українці склали там окрему течію, поряд з російськими народниками та польськими демократами. Вони співчували польським колегам у відстоюванні прав, свободи розвитку їхньої національності, навіть ідеї автономії Польщі, однак до тих пір, поки ці стремління не ігнорували аналогічних прав України, тобто принципово відкидалося гасло «Історичної Польщі». На цьому ґрунті українське студентство блокувалося з російським. Старицький згадував конкретні вимоги тогочасної національної програми: визнання окремішності української нації від російської та польської, рівноправність українців у

слов'янському світі, необхідність всеслов'янського єднання та взаємодопомоги, піднесення національної самосвідомості як першочергове завдання інтелігенції.

Спогади спростовують версію про походження Київської ранньої громади виключно з польських студентських земляцтв – гмін, адже в Києві існувало принаймні кілька гуртків, що представляли різні напрямки національної роботи – етнографічний, мовний, словниковий, гурток для укладання популярних книг для народу тощо. Частина молоді «пішла в народ» реалізовувати ідею емансипації селянства. Це дає підстави не вичерпувати національний рух 1860-х років на Правобережжі «хлопоманством» чи навіть об'єднаною Київською громадою з 1861 р., після створення якої окремі гуртки продовжували існувати осібно.

Для висвітлення українського шістдесятництва важливе значення мають опубліковані спогади про лівобережні громади та їхніх окремих діячів.

У 1862 р. в Петербурзі розглядалася справа про діяльність українського полтавського гуртка, до якого входили О. Стронін, А. Шиманова та ін. З опублікованих матеріалів цієї справи [25], видно що уряд вбачав «малоруський сепаратизм» в організації інтелігенцією народних шкіл, влаштуванні бібліотек, заснуванні товариств грамотності. Автор передмови до публікації додав витяг з Щоденника» О.І. Строніна, в якому детально описано допит його слідчою комісією.

На основі листування та «Щоденника» В. Гнилосирова І. Житецький написав статтю «О. Потебня і Харківська громада 1861–1863 рр.» [26]. Крім відомостей про заходи Харківської громади, пізнавальне значення в ній мають описи матеріалів В. Гнилосирова, в котрих йшлося про подорожі харківських громадівців селами з наміром пізнати народне життя. У «Щоденнику» Гнилосирова є важливі записи про зустріч його і О. Потебні в Полтаві з місцевими українцями та про їх переговори з діячами загальноросійського радикального напрямку.

Розлога записка А. Шиманова (1861 – початок 1862 р.) «Нам тяжелы противоречия, а еще может быть тяжелее равнодушие к ним» [27] призначалася для заслуховування в Харківській громаді і викладала програму практичної роботи інтелігенції на Лівобережній Україні. Автор передбачав загибель самодержавства, слушно стверджував, що тільки могутня сила народу може стати основою національного відродження. Цей документ свідчить про розуміння передовою інтелігенцією необхідності зближення з народом та розвитку його самосвідомості й підготовки до активної суспільної діяльності. Пропаганда українських ідей мала проводитися шляхом організації гуртків, зайняття посад вчителів, сільських писарів, мирових посередників.

Записка П. Чубинського «История моей ссылки» [28], опублікована В. Міяковським, розкривала справжні причини його заслання в 1862 р. до Архангельської губернії, а саме політичну неблагонадійність молодого українофіла, що виявилася у «злочинних» стосунках з народом, енергійній допомозі селянам в боротьбі з темрявою, злиднями та зловживаннями влади.

Найвизначнішим явищем українського національного руху 1870–1880-х років залишалася діяльність громад. Їм доводилося боротися не тільки проти самодержавного ладу, політичного деспотизму і російського шовінізму, а й практично творити українську культуру, пробуджувати національну свідомість українського народу. Не дивно, що саме громадівським діячам присвячена більшість спогадів.

Діяльність Київської громади розглянув П. Житецький [29]. Дискусійне питання про її витoki він розв'язав на користь лівобережних українців. У його висвітленні громада постає здебільшого культурно-освітньою організацією. Намагання автора відмежувати українофільство від політики обумовлювалося тим, що урядові заборони 1870-х років упали важким ударом на українство. На думку П. Житецького, привнесення в український рух соціально-політичних тенденцій мало для нього негативні наслідки, бо спричинило ще й внутрішні тертя між різними фракціями. Однак, він не зважився на оцінку стосунків між

старогромадівцями та М. Драгомановим, оскільки «не настав ще час для спокійного і безстороннього їхнього обрахування».

Поміркований світогляд П. Житецького виявився і в його «Записці 1880 р.». Адресована урядовцям, від яких залежала доля автора, вона змальовувала українофільство як суто культурницький і лояльний до уряду рух, а його представників – як діячів виключно мирного прогресу. Автор навіть відмежувався від наряду закордонної діяльності М. Драгоманова. Проте записка не означала «переміну фронту» і тим більше не була зрадою національних ідеалів. Це крок стомленого переслідуваннями громадівеця, що прагнув уникнути гострих конфліктів із владою. «Записка» мала широкий резонанс в українських колах і по-різному оцінювалася сучасниками: то засуджувалася, то схвалювалася. Про це йдеться, зокрема, і в «Щоденнику» О. Кістяківського [30]. Двотомний твір останнього є надзвичайно важливим джерелом з історії громадського життя Києва 70–80-х років, особливо цінним для розуміння внутрішнього життя Старої громади та характеристики поглядів її окремих учасників.

Багато відомостей про старогромадівеців містять спогади Л. Мищенко [31]. У них охарактеризовано багатьох відомих діячів Київської громади як людей непересічних особистих моральних якостей. Докладні описи автора-очевидця громадівських зібрань суттєво розширюють конкретні знання про організацію. За допомогою цих спогадів можна написати поглиблену біографію громадівеця Ф. Мищенка.

Змістовні мемуари залишила С. Русова [32], в яких особливу увагу привертають оригінальні характеристики громадівеців П. Чубинського, М. Старицького, М. Лисенка та ін. Суспільний рух початку 1870-х років авторка визначила як неполітичний, романтичний. Це був час, коли «після, літературний твір линули безпосередньо до серця, розбурхували свідомість». У спогадах яскраво змальовано практичні починання Київської громади: укладання словника української мови, організація Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, постановка опери «Різдвяна ніч»,

друкування в Празі двотомного «Кобзаря» Т.Г. Шевченка. Із цієї праці довідуємося про діяльність земців-лібералів і спроби громадівців використати їх для запровадження української мови в народних школах.

Спогади М. Беренштам-Кістяківської «Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років» [33] присвячені молодіжним гурткам драгоманівського напрямку, які своїм існуванням в умовах урядової реакції 80-х років демонстрували гарячий відгук молоді на заклики їх лідера політизувати національну діяльність. За спогадами прослідковується поступовий перехід молодішої генерації українців від національно-культурного світогляду більшості старогромадівців до політичних національних ідей.

Про київські українські гуртки «культурників» та «драгоманівців» на межі 1880–1890-х рр. змістовно розповів П. Тучапський [34].

Окремі факти про практичну національно-культурну роботу молоді, старогромадівців у Києві, зв'язки останніх із західноукраїнськими суспільними діячами наприкінці в 1880–1890-х роках подав М. Грушевський [35].

Цінними є також мемуари М. Драгоманова [36]. У його «Австро-руських споминах» великий інтерес викликають свідчення про стосунки, ідейно-теоретичні дискусії з приводу програмних питань та взаємовпливи діячів різних течій національного руху Наддніпрянщини та Галичини у 1860–1870-х роках. У «Автобиографической заметке» подано коротку історію українського національного руху 70-х років через призму поглядів М. Драгоманова.

У спогадах С. Єгунової-Щербини [37] відображені склад та діяльність Одеської громади, визначено її місце серед інших організацій та течій. Правильно відзначивши наявність у цій громаді діячів з широким діапазоном суспільно-політичних поглядів, авторка все ж схематично поділила їх на «лівих» і «правих».

Стаття-мемуари Н. Бракер частково відтворила діяльність Єлизаветградської громади у 18781–1883 рр., відзначила визначальну роль у

ній О. Михалевича [38]. Цю працю написано з використанням власних споминів, спогадів членів громади А. Грабенка та О. Волошина, сина Михалевича та ін. Проте авторка не зовсім точно відтворила діалектику стосунків названої громади з місцевим народовольським гуртком. Останній сюжет знайшов висвітлення у мемуарах О. Тарковського [39].

Детальний опис заснування, складу, внутрішнього життя та практичної роботи Чернігівської громади 1890-х років здійснила М.М. Грінченко [40]. У своїй праці вона використала спомини А. Верзилова. Прагнення, мрії та практичні кроки українців-патріотів подано авторкою на тлі бездіяльності зденационалізованої чернігівської інтелігенції. Епізод із доповіддю І.Л. Шрага губернському земству з вимогою допустити українську мову в народну школу, що не мала реальних наслідків, виразно засвідчив байдужість до проблем українського руху більшості чернігівських земців, з якими громадівцям доводилося шукати контактів.

За розмаїттям охоплення різних питань українського національного руху другої половини XIX ст. особливо виділяються спогади Є. Чикаленка [41]. Автор, зокрема, розповів (з того, що утрималося в пам'яті) про діяльність українських громадівських осередків в Єлизаветграді (1878–1883 рр.), Харкові (початок 1880-х рр.), Одесі (1890-і рр.), Петербурзі (кінець 1890-х рр.), рельєфно змалював провідні постаті українського руху. Особливу цінність у його мемуарах становлять свідчення про згуртування українських громад наприкінці 1890-х років, що привело до утворення Загальної української позапартійної організації. Однак, із різних причин Є. Чикаленко припустився у спогадах фактичних і сюжетних помилок і неточностей. Деякі його оцінки також вимагають суттєвих уточнень.

Дуже цінними є свідчення Д. Багалія про великий духовний вплив Київських Молодої та Старої громад на молодь, яка брала участь в їхній діяльності [42]. Це за його словами, «збільшувало й зміцнювало нашу любов до рідного краю та свого народу, збагачувало наші знання про нього й

утворювало з нас майбутніх громадських діячів на його користь, наближувало молодь до українства і втягло у культурну освітню українську працю».

Отже, проаналізована частина опублікованих спогадів є багатим джерелом для висвітлення загальної картини та численних сюжетів українського національного руху другої половини XIX ст. у Наддніпрянській Україні. Вони засвідчили широкий спектр національних пошуків тогочасної української інтелігенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // Киевская старина (далі – КС.) – 1895. – № 4. – С. 34–62; Подорожний Н. Из памятной книжки (Воспоминания о Н.И. Костомарове) // К. С. – 1895. – №4. – С. 20–33; Кулиш А. (Ганна Барвінок) Несколько встреч с Н. И. Костомаровым // К С. – 1885. – № 6. – С. 255–270; Мороз Д. К. Воспоминания о Н.И. Костомарова (письмо в редакцию) // К. С. – 1891. – №7. – С. 75–84; Горленко В. Две встречи с Н. И. Костомаровым // К. С. – 1886. – № 1. – С. 111–123 та ін.
2. Девід Сондерс. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 22.
3. Там само. – С. 26.
4. Кистяковский А.Ф. П.П. Чубинский (1839-1884) // К С. – 1884. – № 2. – С. 343–349.
5. Лучицкий И.В. А.Ф. Кистяковский // К. С. – 1885. – № 2. – С. 406–415.
6. Науменко В.П. Памяти В.С. Гнилосырова // К. С. – 1901. – № 2. – С. 301–307.
7. Науменко В.А. Памяти В.Л. Беренштама // К. С. – 1906. – № 2. – С. 257–275.
8. Науменко В. А.Ф. Кистяковский. Биографический очерк с отрывком из рукописной биографии его // К. С. – 1895. – № 1. – С. 1–43; Науменко В.П. А.Ф. Кистяковский и украинство // Украинская жизнь. – 1915. – № 1. – С. 32–41.

9. Матушевский-Ефремов. Александр Яковлевич Конисский // К. С. – 1901. – № 1. – С. 123–130.
10. Грушевський М.С. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки НТШ. – 1912. – Т. 107. – №1. – С. 5–9.
11. Беренштам В.Л. Из школьных лет А.С. Лашкевича // К. С. – 1899. – №11. – С. 249–269; Кивлицкий Е. Памяти А.С. Лашкевича // К. С. – 1899. – № 11. – С. 243–248.
12. Старицкий М. К биографии Н.В. Лысенко (Воспоминания М. Старицкого) // К С. – 1903. – № 12. – С. 441–482.
13. Пчилка О.М. Старицкий (Памяти товарища) // К. С. – 1904. – № 5. – С. 400 – 449.
14. Каманин И. Памяти И. П. Новицкого // К. С. – 1890. – № 9. – С. 486–491.
15. Ефремов С. Памяти В.В. Лесевича // К С. – 1905. -№ 11–12. – С. 350–358.
16. О. Л. Фадей Розеславович Рыльский // К С. – 1902. – № 11. – С. 335–349.
17. Познанский Б.С. Картины моего прошлого // К. С. – 1892. – №2. – С. 278–294; №3. – С. 439–457; №4. – С. 89–104.
18. Познанский Б.С. Воспоминания о польском возмущении в Украине 1863 г. // КС. – 1885. – № 11. – С. 436-465; № 12. – С. 571–611.
19. Познанский Б.С. Воспоминания из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // К С. – 1885. – № 2. – С. 241–267.
20. Познанский Б.С. Воспоминания. – М., 1913. – 68 с.
21. Антонович В.Б. Мемуары // В. Антонович. Твори. – К, 1932. – Т. 1. – С. 3–65 (Вперше надруковано в Літ.-наук. віснику. – К, 1908. – Кн. VIII–IX та «Україна». – 1924. – Кн. 1–2).
22. Михальчук К.П. Из украинского былого // Украинская жизнь. – № 5–6. – С. 13–25; № 8–10. – С. 70-81.
23. О. Л. Ф.Р. Рыльский // К. С. – 1902. – № 11. – С. 335–349.

24. Старицкий М. К биографии Н.В. Лысенко // К С. – 1903 – № 12. – С. 441–482.
25. Гуревич П. Дело о распространении малороссийской пропаганды // Былое. – 1907. – № 7. – С. 169–175.
26. Житецький І.П. О.О. Потебня і Харківська громада в 1861–1863 рр. (Із щоденника та листування В.С. Гнилосирова) // За сто літ. – 1927. – № 1. – С. 73–76.
27. Гніп М. До історії громадського руху 1860 рр. (Записка А.Л. Шиманова) // Архівна справа. – 1927. – № 4. – С. 6–13.
28. Міяковський В.В. Історія заслання П.П. Чубинського // Архівна справа. – 1927. – № 4. – С. 6–13.
29. Житецький П.Г. З історії Київської громади // Записки НТШ. – 1913. – № 4. – С. 177–189.
30. Кістяківський О.Ф. Щоденник. – К, 1996. – Т. 1–2.
31. Мищенко Л.Ф. З минулого століття // За сто літ. – 1929. – № 4. – С. 106–160.
32. Русова С.Ф. Мої спомини (рр. 1861–1879) // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 135–175.
33. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років // За сто літ. – 1928. – № 3. – С. 206–225.
34. Тучапський П.Л. Із пережитого. Дев'яності роки. – Харків, 1931. – С. 11–38.
35. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто. – 1981. – С. 10–21.
36. Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці в 2-х томах – К, 1970. – Т. 1. – С. 39–69; Його ж. Австро-руські спомини (1867–1877) // Там же. – Т.2. – С. 151–289.
37. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х рр. // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 189–199.

38. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич 1848–1925 рр. // За сто літ. – 1930. – № 6. – С. 153–165. Див. також: Її ж. Микола Федорович Федоровський. (Перший український діяч м. Єлисавету) // За сто літ. – 1928. – №3. – С. 46–49; Її ж. Володимир Амвросієвич Менциц (1837–1916) // За сто літ. – 1929. – №4. – С. 196–200.

39. Тулуб О. Олександр Тарковський та його «Начерк історії революційного руху в м. Єлисаветі» // За сто літ. – 1930. – № 5. – С. 234–243.

40. Грінченко М.М., Верзилів А.В. Чернігівська українська громада (Спогади) // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К, 1928. – С. 464–487.

41. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907). – Львів, 1925. – Ч. 1. – 172 с; Ч. 2. – 139 с.; Ч. 3. – 126 с.

42. Багалій Д. І. Автобіографія // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 81–95.